

This is the **published version** of the bachelor thesis:

López González, Paula. *Filosofia ecofeminista per pensar la crisi ecològica : Una anàlisi de les propostes de Vandana Shiva, Maria Mies i Alicia Puleo*. Treball de Final de Grau (Universitat Autònoma de Barcelona), 2024 (Filosofia). 36 pàg.

This version is available at <https://ddd.uab.cat/record/329224>

under the terms of the license.

FILOSOFIA ECOFEMINISTA PER PENSAR LA CRISI ECOLÒGICA

Una anàlisi de les propostes de Vandana Shiva, Maria Mies i Alicia Puleo

Paula López González

Treball de Fi de Grau
Grau de Filosofia
Curs 2023-2024
Facultat de Filosofia i Lletres
UAB
Tutora: Marta Tafalla

ÍNDEX

Introducció.....	2
1. Què són els ecofeminismes?.....	4
2. Origen de la filosofia ecofeminista.....	7
3. Situació actual: la importància de la filosofia ecofeminista.....	9
4. Propostes filosòfiques ecofeministes: Vandana Shiva, Maria Mies i Alicia Puleo....	14
4.1. Vandana Shiva.....	16
4.2. Maria Mies.....	18
4.3. Alicia Puleo.....	21
5. Comparació de les tres propostes filosòfiques.....	23
6. Conclusions.....	27
Referències bibliogràfiques.....	30

Resum:

Avui dia enfrontem una crisi socio-ecològica greu que comportarà un impacte molt desfavorable en la qualitat de vida de tots els éssers que habitem el planeta. Aquest treball té per objectiu realitzar una aproximació a la situació actual des del marc de la filosofia ecofeminista. D'aquesta manera, es realitzarà una contextualització de la problemàtica actual i el sorgiment de la filosofia ecofeminista. A continuació, s'analitzaran tres propostes dins d'aquesta corrent de pensament per tal de traçar les diferències i les similituds. També es destacaran els punts forts d'aquesta filosofia a l'hora de traçar rutes per a una transició ecològica justa.

Abstract:

Nowadays, we face a severe socio-ecological crisis that will have a highly unfavorable impact on the quality of life of all beings inhabiting the planet. This work aims to approach the current situation from the framework of ecofeminist philosophy. Therefore, a contextualization of the current problem and the emergence of ecofeminist philosophy will be carried out. Subsequently, three proposals within this school of thought will be analyzed in order to trace the differences and similarities. The strengths of this philosophy in outlining pathways for a just ecological transition will also be highlighted.

Introducció

Ens trobem en una situació de crisi ecològica i social degut a l'acció humana sobre la naturalesa. L'ús de combustibles fòssils, la transformació de boscos i selves en grans monocultius industrials, el consum desmesurat de béns naturals, l'extermini de fauna salvatge, entre d'altres, són exemples de les activitats humanes que es duen a terme sobre la natura i el conjunt de vida del planeta i que l'estan posant en risc. Aquestes accions s'impulsen des dels països rics industrialitzats i es basen en el capitalisme i el consum il·limitat. Per tant, no totes les persones contribueixen de la mateixa manera a la crisi ecològica i social que avui ens ocupa, i no tothom en pateix els efectes en la mateixa mesura.

L'augment en 1,1°C aproximadament de la temperatura global del planeta, i consegüentment, l'augment de fenòmens meteorològics extrems (IPCC 2023), d'una banda; i l'extinció massiva d'espècies (WWF 2020, 12-29) de l'altra, són algunes de les problemàtiques més greus que enfrontem avui dia. El caos climàtic i la pèrdua de biodiversitat s'agreugen cada dia més i empitjoren les circumstàncies que possibiliten la vida al planeta. D'aquesta manera, cal aproximar-se a aquestes qüestions i treballar per una justícia climàtica que permeti la mitigació i l'adaptació eficaç a la situació climàtica de forma equitativa i resilient, ja que “es un hecho que los impactos del cambio climático recaen de forma desproporcionada sobre los países más pobres y las poblaciones más desfavorecidas” (Riechmann 2012, 286). A més, si aquesta situació no s'atura, haurem d'aprendre a viure en unes condicions totalment diferents a les que coneixem avui dia, i ens haurem d'adaptar a ecosistemes degradats i temperatures realment elevades.

Enfront aquesta situació, és necessària una mirada que atengui la influència i el biaix de gènere presents en les devastadores conseqüències d'aquesta crisi que ja hem començat a notar. En aquest context són importants les aportacions de la filosofia ecofeminista, ja que mostra el lligam establert entre el sistema capitalista, que ha impulsat un creixement accelerat i il·limitat en les societats; i el sistema patriarcal. Es tracta d'una teoria que connecta la lluita feminista i la lluita ecologista tot fent una anàlisi de les relacions de dominació que han afectat tradicionalment tant a les dones com a la naturalesa. El terme “ecofeminisme” fou encunyat la dècada del 1970 i es troba arrelat a moviments de lluita per la justícia social i ambiental.

D'aquesta manera, la mateixa estructura patriarcal que trobem rere l'explotació de les dones, els infants, les poblacions indígenes, les persones racialitzades, en resum, totes aquelles persones que no pertanyen al *segon sexe* (Boticci 2021, 11); la trobem rere l'explotació de la naturalesa i els animals no humans. Una maquinària i una lògica vinculada estretament als mitjans de producció, i als patrons de consum i de mercat neoliberals. Com bé exposa Vandana Shiva en una de les seves obres "Nuestro mundo ha sido estructurado por el patriarcado capitalista en torno a ficciones y abstracciones como «capital», «multinacionales» o «crecimiento», que han posibilitado el desencadenamiento de las fuerzas negativas del Antropoceno destructivo" (Mies i Shiva 2014, 28).

La rellevància de la filosofia ecofeminista en el context social, econòmic i geopolític actual és indiscutible. Proposa alternatives en consonància amb la justícia climàtica i la sostenibilitat, alhora que promou un canvi profund en el paradigma i la cosmovisió que guien les nostres relacions amb la naturalesa, amb la societat i amb altres cultures per tal que aquestes no es trobin mediades per la jerarquia i la lògica de la dominació.

L'objectiu principal d'aquest Treball de Fi de Grau és realitzar una aproximació a la crisi ecològica i social actuals des de la teoria i la pràctica ecofeministes. Una anàlisi de la situació que indagui en les relacions entre capitalisme i patriarcat i que mostri les conseqüències d'aquests en la Terra i en els éssers humans i no humans que l'habitarem; així com que aportí una mirada crítica amb el model de vida i consum que duem sobretot els països rics. La metodologia d'aquest treball inclourà una aproximació al pensament ecofeminista a través de la lectura crítica d'algunes de les obres i corrents més influents d'aquest corrent filosòfic, així com una lectura comparada de diverses autores reconegudes dins aquesta corrent. A través d'aquest enfocament, es mostrarà una visió crítica i comprensiva d'aquesta teoria i pràctica ecofeministes, així com de les aportacions que pot realitzar en la resolució de la situació actual i la recerca d'alternatives.

Aquest TFG s'estructura en cinc capítols principals. En el primer capítol, es presenta un marc teòric de la filosofia ecofeminista a partir de la definició del terme i les diferents problemàtiques que abasta. El segon capítol inclou una anàlisi del sorgiment d'aquest pensament tot destacant-ne algunes de les aportacions i de les corrents més

rellevants. El tercer capítol treballa la contextualització de la problemàtica actual i indaga sobre quines són les aportacions de la filosofia ecofeminista a la resolució d'aquesta. En el quart capítol es presenten les idees principals de les propostes filosòfiques ecofeministes de Vandana Shiva, Maria Mies i Alicia Puleo. Finalment, el cinquè capítol se centra en oferir una comparativa entre les teories d'aquestes tres autores destacades dins del corrent de pensament ecofeminista, i en destaca els punts més forts de les seves propostes.

En conclusió, aquest TFG pretén contribuir a la comprensió de la crisi global actual en el marc de la filosofia ecofeminista, treballant-ne la rellevància, els punts forts i els punts febles com a eina per encarar, amb la major justícia social possible, la transició ecològica a què ja ens hem començat a enfrontar.

1. Què són els ecofeminismes?

L'ecofeminisme es pot definir com “una corriente de pensamiento y un movimiento social que explora los encuentros y posibles sinergias entre ecologismo y feminismo” (Herrero 2015, 1). És a dir, es tracta d'una filosofia teòrica i pràctica que aprofundeix en la problemàtica de la crisi ecològica i social i estableix connexions entre l'opressió de les dones i l'explotació de la naturalesa. És un corrent de pensament activista molt crítica amb el model econòmic i la cosmovisió occidentals, ja que considera que aquest sistema s'ha construït i es nodreix de la colonització i de l'explotació dels pobles considerats *estrangers*, així com també de les seves terres, de les dones i de la naturalesa, a la qual destrueix (Mies i Shiva 2014, 43).

Aquesta filosofia es troba vertebrada per una crítica molt forta a l'antropocentrisme i a l'androcentrisme que impregnen les societats occidentals. D'una banda, l'antropocentrisme situa l'ésser humà com a centre de l'univers, com l'espècie superior, com a únic subjecte del planeta que domina la resta d'éssers, als quals considera com a objectes i recursos. D'altra banda, l'androcentrisme és la primacia del valor de l'home – blanc, heterosexual i occidental – i de la seva perspectiva i visió del món sobre la resta. Aquestes concepcions són jeràrquiques i es legitimen a través de la

lògica de la dominació dualista tal i com explica Karen Warren a la seva obra *Ecofeminist Philosophy: a western perspective on what it is and why it matters* que publicà l'any 2000.

La lògica de la dominació nodreix els marcs conceptuals opressius, que són conjunts de creences, valors, actituds i pensaments que aporten una visió del món que queda travessada per la dominació i la subordinació. Aquesta lògica es regeix pels dualismes que atribueixen més valor o menys en funció de la jerarquia (Warren 2004, 234-235). Per exemple, enfront el dualisme natura/cultura, s'atribueix un valor superior a la "cultura" i un valor inferior a la "natura". D'aquesta manera aquests conceptes queden jerarquitzats i s'imposa la lògica de la dominació: la cultura domina la natura. L'autora Karen Warren ho explica de la següent manera:

“Una lógica de la dominación no es sólo una estructura lógica; supone también un sistema sustantivo de valores, pues se necesita una premisa ética para sancionar o permitir la subordinación “justa” de lo que se subordina. Esta justificación se da típicamente con base a una supuesta característica (por ejemplo, la racionalidad) que tiene el que domina (por ejemplo, el varón) y del que carece el subordinado (por ejemplo, la mujer).” (Warren 2004, 236)

Els conceptes d'androcentrisme i antropocentrisme, així com la lògica de la dominació, ja esmentats prèviament, requereixen de la teoria dualista, una concepció de la realitat que l'organitza en conjunts de parells aparentment oposats i atorga més valor a uns que a d'altres: ment/cos, raó/emoció, humà/animal, cultura/natura, home/dona, són tan sols alguns dels exemples que trobem a la llista de dualismes. En conseqüència, els éssers humans ens desvinculem del món natural i deixem de ser conscients que som una espècie d'animals més que habita la terra (Tafalla 2022). Arrel d'aquesta concepció de la realitat i de nosaltres mateixos, ens considerem "cultura", quelcom aliè als processos naturals que es duen a terme en tots els ecosistemes que habitem i que, generalment, hem concebut com a font de producció i d'ingressos per explotar.

La filosofia ecofeminista reivindica la necessitat d'una cosmovisió plural que desplaci aquest centre androantropocèntric. És una teoria que es decanta cap a perspectives més horitzontals, que no pressuposen una desigualtat i unes interaccions extremament capitalitzades. A més, dona rellevància a la interconnexió entre les diferents espècies d'éssers vius que habitem el planeta. L'autora Donna Haraway fa

referència a aquesta qüestió a la seva obra *Seguir con el problema. Generar parentesco en el Chthuluceno* on exposa la (inter)dependència dels éssers humans respecte als ecosistemes que destruïm i escriu: “al menos 250 millones de seres humanos dependen hoy directamente de una integridad continuada de estos holobiotomas (els arrecifes de coral) para poder a su vez, vivir y morir bien de manera continuada” (Haraway 2019, 96).

Segons l'autora ecofeminista Val Plumwood, cal destacar que l'antropocentrisme no ens suposa tan sols un error a nivell ètic, sinó que ofereix una visió de la realitat que queda distorsionada i fragmentada. No ens permet conèixer com funciona la biosfera ni entendre la gravetat de la crisi ecològica ja que ens obliga a relacionar-nos-hi des d'una jerarquia en què la naturalesa és entesa en tant que producte i objecte. Conseqüentment, ens afecta a la nostra capacitat per a comprendre el món que ens rodeja i el conjunt de processos naturals en què ens veiem involucrats com a éssers humans (Plumwood 2003, 20-30). A més, en aquesta classificació dualista, les dones queden estretament vinculades a la naturalesa, als animals i a la passivitat; mentre que els homes són considerats racionals i intel·lectuals, vinculats a la cultura, a la fortalesa, a la guerra, entre d'altres. Simone de Beauvoir escriví l'any 1945 des de l'existencialisme francès que “el ser mismo de la mujer es opacidad; no se alza frente al hombre como sujeto, sino como un objeto paradójicamente dotado de subjetividad; se asume a la vez como ella misma y como alteridad” (Beauvoir 2020, 813).

En resum, la filosofia ecofeminista estableix lligams entre el feminisme i l'ecologisme i ens mostra de quina manera opera la lògica dualista dins les societats occidentals per tal d'exercir un domini sobre les dones i la naturalesa. És una teoria que aposta per alternatives a la situació de destrucció a què ens duu l'antropocentrisme i l'androcentrisme actuals. A més, són pensaments i teories que parteixen d'un canvi de paradigma en les societats “benestants” del Nord global. Ara bé, com s'arriba a aquesta proposta que relaciona estretament l'explotació de la naturalesa i l'explotació de les dones?

2. Origen de la filosofía ecofeminista

El terme *ecofeminisme* va ser emprat per primera vegada per Françoise d'Eaubonne el 1974 a la seva obra *Le féminisme ou la mort*. Aquesta feminista anarquista francesa va trobar un punt en comú entre la demanda de llibertat de les dones sobre la maternitat i el seu propi cos; i la preocupació del moviment ecologista enfront el creixement desmesurat de la població humana. A partir d'aquest lligam entre la dominació i l'exploració de la capacitat reproductiva de la dona i les demandes ecològiques enfront la superpoblació, sorgeix la consciència i la filosofia ecofeminista (Puleo 2008, 50).

Durant els anys setanta i vuitanta, es creen tot un conjunt de grups ecofeministes que es preocupen per la salut de les persones en el context de la Guerra Freda i l'auge de les tecnologies alimentàries i reproductives. En aquest sentit, comencen a pensar en els efectes que té en els cossos l'ús excessiu de pesticides i fertilitzants emprats en els aliments que són consumits; en els efectes dels medicaments sobre els cossos de les dones (Puleo 2007, 50); i en les conseqüències de les armes nuclears en la naturalesa i els éssers vius humans i no humans.

Un exemple d'aquest primer moviment activista ecofeminista és el cas del *Boston Women's Health Book Collective*, un col·lectiu de dones nord-americanes que l'any 1971 va publicar un manual anomenat *Our bodies, ourselves* en el qual exposava eines i consells perquè les dones es poguessin fer càrrec de la pròpia sexualitat i de la salut física des d'una perspectiva feminista (Puleo 2007, 50-51). Un altre exemple foren les *Women's Pentagon Actions*, unes manifestacions de dones que es van dur a terme a les acaballes dels anys 70 i als inicis dels 80 en defensa de causes feministes i antirracistes. Es tractava, a més, d'un moviment pacifista que buscava la justícia social. El 17 de novembre de 1980, dues mil dones van rodejar l'edifici del Pentàgon a Washington D.C., en una acció de desobediència civil que pretenia expressar la indignació enfront la política militar i la carrera armamentística dels Estats Units. Aquestes dones van crear una cadena humana que rodejava l'edifici, era una abraçada simbòlica per tal de reivindicar la protecció de la naturalesa i de la vida a la terra davant del perill i del sentiment d'imminència de la guerra i la destrucció nuclear (Women and Life on Earth 2006).

A l'Índia, a la dècada del 1970 apareix el moviment Chipko, un conegut moviment de dones que va lluitar pel medi ambient i per la conservació adequada de la naturalesa. Plantejaven una economia sostenible i responsable amb la vida i la preservació dels boscos enfront l'explotació i la desforestació per part d'empreses i fàbriques. De fet, el 1973 van salvar tres-cents freixes de la tala abraçant-se a ells (Shiva 1995, 119-122).

Un altre exemple destacable és Rachel Carson, una científica dels Estats Units. L'any 1963 advertí a la seva obra *Primavera Silenciosa* sobre els efectes nocius que produïen els pesticides en el medi ambient, sobretot pel que fa als ocells. A més, responsabilitzà a la indústria química de la contaminació creixent i de la pèrdua de biodiversitat que aquest producte estava generant per tal d'augmentar el rendiment econòmic dels cultius.

Amb el temps, aquesta preocupació inicial per la salut es vincula estretament a la preocupació per la militarització constant i exponencial dels Estats. L'autora Petra Kelly en moltes de les seves obres va centrar-se en la qüestió del perill de la guerra nuclear. Als anys 80 va exposar que “hay una relación clara y profunda entre militarismo, degradación ambiental y sexismo” (1997, citat a Velasco Sesma 2010). S'analitza també la vinculació entre el desenvolupament de noves tecnologies i la ciència amb la violència, el patriarcat i el capitalisme. Accidents químics i nuclears, com són els casos de Chernobil i Bhopal, posaren de manifest l'existència d'unes polítiques enfocades des del poder i el domini de la naturalesa i de les dones. De fet, les conseqüències físiques i els efectes sobre els cossos de les persones que sobrevisqueren al desastre químic de Bhopal afectaren molt més al conjunt de dones (Mies i Shiva 2014, 160).

A mida que pren importància teòrica i pràctica, la filosofia ecofeminista evoluciona i es ramifica en diferents corrents. En primer lloc trobem l'ecofeminisme espiritual i clàssic que destaca per establir una connexió espiritual i simbòlica entre les dones i la naturalesa (Puleo 2022, 43-45). En segon lloc, trobem l'ecofeminisme social que se centra en la crítica a l'explotació econòmica, a les estructures de poder i a la diferència entre el treball reproductiu i productiu (Puleo 2022, 65). Finalment, ens trobem l'ecofeminisme crític, que centra la seva teoria en l'anàlisi de les interseccions entre el gènere, la raça, la classe i el colonialisme, amb la destrucció del medi ambient.

També adopta una posició força crítica respecte els essencialismes (Tapia 2017, 273-278).

De manera resumida, la filosofia ecofeminista presenta un origen llibertari vinculat estretament a les preocupacions pel progrés i el desenvolupament científic i tècnic en relació a la salut i sobretot en relació als efectes sobre els cossos de les dones. Amb el temps, s'inicia la crítica a la lògica de la dominació i als dualismes que permeten i legitimen el domini de l'home blanc per sobre de tots aquells considerats com els "altres". Finalment, apareixen escissions dins la mateixa teoria ecofeminista fins a aixoplugar tota una diversitat de corrents i pensaments enfocats a l'estudi de la situació climàtica i a la resolució d'aquesta mitjançant propostes i projectes activistes basats en l'ètica de les cures.

3. Situació actual: la importància de la filosofia ecofeminista

Els darrers informes de l'Intergovernmental Panel on Climate Change (IPCC) sobre el canvi climàtic mostren que, si tot segueix el mateix camí que fins ara, cap als anys 2030-2035, la temperatura del planeta Terra haurà augmentat 1,5°C. Aquest valor quantitatiu és el suposat límit que ja es va prometre no superar el 2015 a l'article 2 de l'Acord de París:

“Mantener el aumento de la temperatura media mundial muy por debajo de 2°C con respecto a los niveles preindustriales y proseguir los esfuerzos para limitar ese aumento de la temperatura a 1,5°C con respecto a los niveles preindustriales, reconociendo que ello reduciría considerablemente los riesgos y los efectos del cambio climático;” (Acord de París 2015, 3).

Una alteració del clima com aquesta, derivada de l'augment de la concentració de gasos d'efecte hivernacle a l'atmosfera, té greus i severes conseqüències tant pels ecosistemes com per les persones. D'una banda, l'augment de fenòmens meteorològics extrems com els huracans, les onades de calor més intenses, llargues i freqüents, les sequeres i els incendis, les tempestes, entre d'altres. D'altra banda, l'augment del nivell del mar i de la temperatura dels oceans. A més, pel que fa als darrers mesos les

temperatures mitjanes tant de la superfície marina com de la superfície terrestre han trencat amb el rècord anterior mensualment fins un 0,2°C. Aquest auge de la temperatura a escala global s'està accelerant fins a avançar a meitat de segle els efectes que es preveïen cap a finals de segle (Schmidt 2024, 467). Les conseqüències i els efectes d'aquest context de canvi climàtic i crisi ecològica i social són diversos i es preveuen a curt i a llarg termini. La qüestió enfront aquesta situació és de quina forma afectaran el conjunt d'éssers vius que habitem el planeta.

Els efectes a curt termini de la contaminació i del canvi climàtic els hem començat a viure aquests darrers anys de forma clara arreu del món. La sequera que pateix actualment Catalunya, amb els embassaments a menys d'un terç de la seva capacitat total (Agència Catalana de l'Aigua 2024) n'és un clar exemple. Es tracta d'una de les sequeres més extremes que ha patit el territori tot superant el precedent de 2005-2008, per la quantitat de zones afectades, la durada de l'episodi i la magnitud que presenta el dèficit de precipitacions (Sostenible 2023). Altres exemples de grans fenòmens de sequera s'estan reproduint al llarg d'Amèrica Llatina afectant tot un conjunt de països com Brasil, Argentina, Uruguai, Paraguai i Colòmbia, amb les greus devastacions que comporta aquest fenomen pels ecosistemes, els conreus i pel conjunt de la vida a la zona (Piñeiros i Astudillo 2022).

Un altre dels fenòmens mediambientals extrems que estan succeint a diverses regions del món és la successió de grans onades de calor. El 2022, una gran onada de calor extrem afectà els països de l'Índia i del Pakistan, regions a les quals es va arribar a unes temperatures de 50°C, aproximadament 8°C per sobre de l'enregistrament mitjà de les temperatures que hi havia hagut fins a llavors. A més, a aquest període de calor el va seguir un gran episodi de pluges intenses que van provocar inundacions arreu del territori. Tot això va comportar greus pèrdues, humanes i no humanes, d'individus, d'ecosistemes, de conreus, d'infraestructures, etc. (Hinry 2022).

Tanmateix, aquests fenòmens extrems provoquen una manca de recursos creixent i constant a molts territoris d'arreu del món: les sequeres deixen sense aigua grans extensions de terra, les onades de calor i els incendis devastadors dificulten el conreu de la terra, entre d'altres. Enfrontem un encariment dels productes i per tant, una de les crisis de recursos més grans dels darrers anys. Una gran quantitat de persones troba dificultats alhora d'accedir a la cobertura de les seves necessitats bàsiques. A Espanya,

les condicions ambientals com les sequeres, l'encariment dels costos de producció i la manca de treballadors i treballadores que es dediquin a l'activitat productiva agrària, ha provocat un encariment dels preus degut a un descens en la producció dels conreus (Cruz Roche i Romero de la Fuente 2023, 50-53).

D'altra banda, trobem també certes conseqüències molt greus a llarg termini del canvi climàtic pel medi ambient i els éssers vius humans i no humans. L'extinció massiva d'espècies i, per tant la pèrdua dràstica de la biodiversitat del planeta, n'és un exemple. A més, es calcula que cap a finals de segle, aproximadament la meitat de la població humana es trobarà en unes condicions de vida desfavorable i es veurà obligada a emigrar (Lenton i Xu 2023, 1241). Aquesta situació serà deguda en primer lloc a la inhabilitat de part dels continents com a resultat de l'augment del nivell del mar; i en segon lloc, a que grans territoris com per exemple gran part del sud d'Àsia i Orient Mitjà es trobaran exposats a temperatures tan extremes que impossibilitaran la vida humana i no humana. Uns efectes que provocaran una manca de recursos bàsics com l'aigua, l'aliment i la terra; elements indispensables per a la vida humana i no humana (Gowdy 2020).

En aquest sentit, aquests canvis demogràfics derivats de les condicions d'habitabilitat del planeta s'han de realitzar de manera justa, en cas contrari, fàcilment poden dur a conflictes com guerres i desigualtats molt crítiques. És en aquest punt, davant l'agreujament de la crisi eco-social, que entra en joc el paper de la filosofia i ens podem preguntar què pot aportar – i de fet, què aporta – la filosofia ecofeminista enfront la crisi eco-social que avança cada dia més vertiginosament cap a nosaltres.

Si bé és cert que el canvi climàtic provocat per l'emissió de gasos a l'atmosfera té efectes nocius per la totalitat del planeta, no podem obviar que aquests no els pateix tothom per igual. És a dir, hi ha certa contradicció entre qui emet més gasos contaminants a l'atmosfera, qui genera més residus no biodegradables, qui empra més energia pel seu mode de vida; i qui rep de forma més immediata, directa i devastadora les conseqüències d'aquestes accions. Davant d'això, cal “un acte polític i conscient per recompondre la vida en comú sense expulsions” (Herrero 2023, 28). Dit d'una altra manera, cal una filosofia que treballi per una justícia climàtica que incorpori una perspectiva de gènere i sigui conscient de les desigualtats, les opressions i les interseccions que genera la destrucció de la naturalesa. Una perspectiva que no deixi

enrere els marges i que trenqui amb l'individualisme que ens impulsa a no mirar més enllà i ens fa obviar que “no deixem de viure mai en mans dels altres. La interdependència és forçosa” (Garcés 2022, 39).

L'ecofeminisme pren rellevància en aquest context perquè ofereix una perspectiva holística de la problemàtica mediambiental. Tanmateix, es tracta d'unes idees molt crítiques amb el model de vida i el consum desmesurat dels països rics i les classes altes, així com amb la cosmovisió que ha dut a aquesta situació de guerra amb nosaltres mateixos i amb la naturalesa. Les zones *nordatlàntiques dominants* (Rivera 2018, 18-19), seguint la terminologia de Silvia Rivera, és a dir, els països rics industrialitzats del nord, han imposat la seva cultura i el seu estil de vida a les diferents regions del món a través dels mecanismes de colonialisme, racisme i masclisme. D'aquesta manera, tal i com exposen Maria Mies i Vandana Shiva a la seva obra *Ecofeminismo*, “en nombre de unos objetivos comunes o globales [...] (se) reivindican, no obstante, el derecho a explotar la ecología, las comunidades, las culturas locales, etc.” (Mies i Shiva 2014, 53).

La filosofia pot reteixir els vincles que el capitalisme més salvatge i individualista ha desintegrat a poc a poc fins a convèncer-nos que som totalment independents i autònoms. L'autor Bruno Latour ens insta a preguntar-nos de qui depenem per viure, tot atenent al conjunt de processos que hem integrat a la nostra vida fins al punt de no ser capaços de veure'ls (Latour 2023, 12-13). És a dir, ens cal contemplar d'on surt el menjar que mengem, la roba que vestim, la tecnologia que emprem, entre d'altres, per tal d'entendre totes les imbricacions entre el conjunt d'éssers vius que habitem el planeta i que ens permeten l'existència. La filosofia ecofeminista recupera en certa mesura aquestes aliances amb la naturalesa i ens fa prendre consciència de la dependència que tenim al seu respecte.

El capitalisme, en nom de la productivitat i el creixement, explota els recursos naturals i els cossos de les dones en absència de límits, sense atendre al temps necessari de regeneració. Yayo Herrero exposa a una de les seves obres que “quan es mesura la riquesa en diners, potencialment infinits, desapareix el *suficient* i el *prou*” (Herrero 2023, 42). L'androcentrisme i l'antropocentrisme legitimen una concepció dels països rics industrialitzats – en concret dels homes blancs i europeus d'aquests països – com aquells que han aconseguit arribar al cim del desenvolupament i de l'evolució. Així doncs, els “altres”, que històricament han quedat apartats als marges, han d'adquirir

aquest mode de vida. No obstant, és demostrat que el mal anomenat “subdesenvolupament” i la pobresa de molts països d’Àfrica, d’Amèrica del Sud i Àsia, no és sinó el resultat i la conseqüència del “sobredesenvolupament” dels països industrials rics que requereixen de l’explotació d’aquests (Mies i Shiva 2014, 122).

La nostra relació amb la naturalesa queda mediatitzada per aquests conceptes propis de la cadena de producció i ens separem d’ella, concebent-nos com a quelcom superior. L’autora Maria Mies exposa aquesta problemàtica i escriu que “el «desarrollo moderno» significa la «ruptura de nuestros lazos con la naturaleza». Significa la transformación de la tierra viviente, del suelo, en un recurso muerto para la industrialización” (Mies 2022, 195). En aquest punt, és necessari un canvi en el paradigma modern europeu i aproximar-nos a la naturalesa des d’una ètica de les cures que vetlli per protegir els drets d’aquests éssers vius i dels ecosistemes que no tenen la capacitat d’alçar la veu per protegir-se.

L’ètica de les cures, desenvolupada en els seus inicis per Carol Gilligan, és compartida pràcticament per totes les branques de l’ecofeminisme. Reivindica una perspectiva feminista sobre les qüestions morals i proposa una ètica diferent a aquelles fonamentades en els drets i les normes. Gilligan explica com, dins del patriarcat, les cures s’han considerat una virtut femenina: “cuidar es lo que hacen las mujeres buenas, y las personas que cuidan realizan una labor femenina” (Gilligan 2013, 50). Tradicionalment, les dones s’han preocupat pels altres, han anat més enllà del “Jo” i han apostat per la cura d’un mateix i dels demés. Aquesta autora considera que “cuidar de uno mismo y de los demás es una capacidad humana natural” i que per tant “el cuidado es una ética humana” (Gilligan 2013, 50). D’aquesta manera, exposa una ètica basada en escoltar i parar atenció, en ser present, en el respecte i la responsabilitat, una moralitat vinculada a les relacions d’interdependència amb els demés, és per aquest motiu que resulta important dins la teoria ecofeminista.

Fins a dia d’avui, les cures han estat feminitzades, és a dir, qui realitza el treball no remunerat per al manteniment de la vida humana arreu del món són les dones. Realitzen un treball domèstic de subsistència i responsabilitat amb els altres que demanda empatia, sensibilitat i solidaritat; uns valors que han estat infravalorats dins el patriarcat, la jerarquia dualista i la lògica de la dominació. Alicia Puleo relaciona aquesta situació amb l’ètica animal, majoritàriament defensada per les dones: “las

actitudes de empatía y piedad por la vulnerabilidad del no humano han sido tradicionalmente devaluadas como debilidad femenina” (Puleo 2022, 370). La filosofía ecofeminista recupera i revaloritza aquests valors per a poder fer front, a partir de l’ètica de les cures, a la situació de crisi eco-social que afecta arreu del món.

Finalment, la importància d’aquesta teoria filosòfica rau en la capacitat d’enfrontar cara a cara una problemàtica que genera angoixa entre aquells qui viuen immersos en l’hedonisme i el plaer més capitalista. Requereix d’esforç i compromís tant amb un mateix com amb els altres. Per a Yayo Herrero, “el valor en temps de crisi de civilització, de col·lapse, té alguna cosa a veure amb mirar la realitat cara a cara i esforçar-se perquè els altres també la mirin” (Herrero 2023, 37). Parlar de compromís i responsabilitats en aquests temps és quelcom que ha de treballar la filosofia per a poder assolir una vida i una mort digna, no només per aquells qui habitem la Terra avui dia, sinó també pel que fa a les generacions futures.

En resum, la filosofia ecofeminista possibilita i ens insta a un compromís amb el món en el qual estem immersos. Això implica “donar-se suport i cuidar-se” (Garcés 2022, 13). Una teoria que aplica unes pràctiques que treballen aquelles sinergies que convergeixen en aquest punt de no retorn que sembla haver assolit el planeta. A més, hi aplica una perspectiva de gènere per a protegir la vida i la naturalesa dels efectes devastadors del domini que ha exercit el patriarcat a través de la imposició i l’expansió de la seva cosmovisió i la seva actitud arreu del món. En major o menor mesura, tothom té certa responsabilitat envers la situació de crisi en què ens trobem avui dia. I cal treballar per repensar i imaginar nous escenaris ja que “el futur esdevé quelcom amenaçador quan no veiem com fer-nos responsables dels malestars del present i com reparar-los” (Herrero 2023, 71).

4. Propostes filosòfiques ecofeministes: Vandana Shiva, Maria Mies i Alicia Puleo

Dins la diversitat de les propostes actuals que engloben el conjunt dels ecofeminismes, en aquest apartat em proposo exposar les idees principals que presenten tres autores

destacades dins la filosofia ecofeminista. Aquestes propostes filosòfiques són les teories ecofeministes de les tres autores següents: Vandana Shiva, Maria Mies i Alicia Puleo.

Vandana Shiva (1952 – present) és una filòsofa, física i activista nascuda a l'Índia. Estudià física a la Universitat de Panjab, es graduà el 1972 i pocs anys més tard es va traslladar al Canadà, a la Universitat d'Ontario. Un cop acabats els estudis, retornà a l'Índia. És una reconeguda activista i pensadora ecofeminista a nivell internacional per la seva lluita en favor de la justícia social i dels pobles, i per la seva lluita contra el model neoliberal de globalització, sobretot pel que fa a l'agricultura. La seva proposta se centra més aviat en un ecofeminisme espiritual del Sud. Algunes de les seves obres més importants són *Abrazar la vida: mujer, ecología y desarrollo* que publicà el 1995; *Manifiesto para una democracia de la tierra: justicia, sostenibilidad y paz* de 2006 i *Ecofeminismo, teoría crítica i perspectivas* escrit juntament amb Maria Mies el 1993 i del que van publicar una edició ampliada el 2014.

Maria Mies (1931 – 2023) va ser una sociòloga ecofeminista d'Alemanya que treballà molts anys a l'Índia. Fou professora de sociologia a la Universitat de Colònia i tingué molta presència en diferents moviments activistes feministes des de finals dels anys 60. El seu treball s'enfocà al feminisme, l'ecologia i el desenvolupament humà arreu del món, així com en la recerca d'un enfocament econòmic que reconegui el treball reproductiu atribuït generalment a les dones. Entre les seves obres destaquen *Patriarcado y acumulación a escala mundial* de 1986, i *Ecofeminismo, teoría crítica i perspectivas* escrit juntament amb Vandana Shiva, tal i com s'ha esmentat abans.

Alicia Puleo (1952 – present) és una filòsofa, professora i escriptora ecofeminista d'Argentina. Actualment resideix a Espanya i és catedràtica de Filosofia Moral i Política a la Universitat de Valladolid. És una de les pensadores ecofeministes més influents i rellevants en l'actualitat a nivell internacional. La seva proposta es centra en l'anomenat ecofeminisme crític o il·lustrat. Algunes de les obres destacades són *Ecofeminismo para otro mundo posible* publicat el 2011; *Claves ecofeministas. Para rebeldes que aman a la Tierra y a los animales* que data de 2019; i *Ser feministas* publicat el 2020.

4.1. Vandana Shiva

La filosofia ecofeminista anticolonialista de Vandana Shiva es centra en una anàlisi de la intersecció entre l'opressió de les dones i l'explotació de la naturalesa i posa el focus en el context agrari dels països del Sud global del planeta. Realitza una dura crítica als conceptes de “desenvolupament” i “progrés” i proposa l'anomenat “mal desenvolupament” per explicar moltes de les polítiques imposades des d'occident en aquests països. A més, relaciona la tecnologia amb l'antropocentrisme i exposa com s'han vinculat al domini de la reproducció i de la vida en la naturalesa i en els cossos de les dones.

Primerament, el “mal desenvolupament” és un concepte que emprà Vandana Shiva per significar el model de desenvolupament econòmic dels països industrialitzats i rics caracteritzat pel domini de la naturalesa i els països més pobres, així com per les seves conseqüències destructives sobre el medi ambient i les comunitats humanes. Un exemple de les mesures del “mal desenvolupament” és la substitució de l'agricultura tradicional per grans monocultius enfocats a l'exportació del producte resultant. D'aquesta manera, i mitjançant polítiques governamentals que compten amb el suport de grans corporacions multinacionals com és el cas de Monsanto, els camperols compren llavors transgèniques, és a dir, manipulades genèticament als laboratoris. A més, el conreu d'aquestes requereix, pel seu manteniment, de pesticides i fertilitzants que proporcionen les mateixes empreses. En aquest cercle, molts camperols s'han empobrit i endeutat fins al punt d'haver d'emigrar a les ciutats. (Mies i Shiva 2014, 83-84).

Les llavors modificades als laboratoris s'anomenen llavors d'alt rendiment, i substitueixen, mitjançant polítiques estatals, els conreus tradicionals que empren llavors tradicionals. Cal destacar que les llavors tradicionals, un coneixement que s'ha fet circular intergeneracionalment entre les dones en les estructures familiars i les comunitats, gaudeixen de més resistència enfront els fenòmens com les sequeres o les plagues; de capacitat reproductiva d'un any per l'altre, així com d'un ús més reduït de recursos com l'aigua, entre d'altres (Shiva 1995, 177-179).

Les dones s'han ocupat de les cures a les seves comunitats i s'han encarregat de l'alimentació dins les famílies així com de l'abastiment de productes de primera

necessitat. A més, tradicionalment, han passat de generació en generació tot un seguit de coneixements naturals sobre les llavors i el seu conreu. En establir monocultius industrials, promoure la compra de llavors genèticament manipulades, aprovar polítiques de desenvolupament, i formular acords i lleis internacionals de propietat intel·lectual i lliure mercat, aquest coneixement, basat en la comunitat i l'intercanvi, es perd. Vandana Shiva denuncia al respecte que “solo se reconoce el derecho a la propiedad intelectual cuando los conocimientos e innovaciones generan beneficios, pero no cuando cubren necesidades sociales” (Mies i Shiva 2014, 382).

Moltes de les terres comunals que permetien la subsistència de moltes famílies es destrueixen per establir aquestes grans plantacions. A més, l'extracció de recursos com l'aigua a través de les preses hidràuliques, ha provocat la destrucció de la biodiversitat de moltes regions, així com la destrucció de la varietat de conreus. Un cop capitalitzades les terres, es dona un empitjorament de la qualitat de vida i de la qualitat alimentària de moltes dones – i molts infants – com a conseqüència de la manca de terres pròpies i la privatització de les terres comunals (Mies i Shiva 2014, 153-157).

Karen Warren explica aquesta degradació dels camps i l'empobriment de la seva gent, sobretot les dones, de què parla Vandana Shiva, i exposa:

“tanto la deforestación como la reforestación mediante la introducción de la monocultura de una especie arbórea (el eucalipto) para la producción comercial son asuntos feministas porque la pérdida de bosques autóctonos y de la diversidad de especies de árboles ha afectado drásticamente la capacidad de las mujeres indias del medio rural para mantener la subsistencia de sus hogares” (Warren 2004, 234).

D'altra banda, la proposta ecofeminista de Vandana Shiva tracta també la qüestió de les tecnologies reproductives i l'ús que se n'ha fet als diversos països del món. A molts països del Sud se'ls ha acusat de promoure i afavorir la sobrepoblació, considerada un dels focus del canvi climàtic i del desastre ecològic. L'autora denuncia fortament com les solucions proposades han estat dirigides a la intervenció del cos de la dona, i les responsabilitats també s'han carregat sobre les seves espatlles sense mencionar gairebé el paper dels homes i del patriarcat en la cultura reproductiva d'arreu del món (Mies i Shiva 2014, 439). Considera, doncs, que cal enfocar-nos en l'arrel del problema, el sistema mundial de mercat neoliberal, per tal de poder millorar la situació demogràfica global (Mies i Shiva 2014, 447).

Finalment, Vandana Shiva fa crítica del progrés i la concepció masculina i dominant sobre les dones i la naturalesa tot afirmant que tant la dominació de les dones per part de l'home industrial com la dominació de la natura per part de la indústria occidental sorgeixen del procés de destrucció masculinista iniciat amb la Il·lustració i la primacia de la racionalitat moderna (Shiva 1995, 278). D'aquesta manera, es desvalora el món natural i tot el que comporta, així com la importància i el treball de les dones. Es per això que l'autora vincula la dona amb la naturalesa i el respecte a la vida i proposa el "principi femení" per a recuperar la terra i les seves capacitats regeneradores de vida. Per Shiva, les dones del tercer món "están poniendo los cimientos de la recuperación del principio femenino en la naturaleza y en la sociedad y, a través de este, la recuperación de la tierra como sustentadora y proveedora" (Shiva 1995, 285).

4.2. Maria Mies

La teoria ecofeminista de Maria Mies, de caire marxista, treballa des del materialisme de quina forma l'explotació de les dones i de la naturalesa està relacionada. Afirmar que el capitalisme i el patriarcat treballen de la mà per a poder acumular capital a partir de la colonització i el domini de la naturalesa i dels cossos de les dones, als quals considera merament recursos. A més, en la seva obra destaca la diferenciació necessària per al neoliberalisme entre treball productiu, aquell que produeix benefici capital, i treball reproductiu, aquell que no produeix un benefici a nivell monetari. Així, estableix que l'explotació sistemàtica de les dones, sobretot pel que fa a les dones del Sud, i de la naturalesa han permès el desenvolupament capitalista i neoliberal a escala mundial.

Segons aquesta autora, amb l'inici i l'aparició dels Estats moderns, es dona una colonització sistemàtica de les dones, de manera que aquest intenta controlar-ne la sexualitat, la capacitat del treball, la reproducció, entre d'altres. De fet, escriu que "el capitalismo siempre necesita colonias, internas y externas, y que como amas de casa las mujeres constituyen por doquier una colonia interna" (Mies i Shiva 2014, 213). La divisió entre el treball productiu o treball assalariat públic, atribuït als homes; i el treball reproductiu o treball domèstic privat, atribuït generalment a les dones; juntament amb l'Estat i les polítiques familiars han afavorit aquest control sobre els cossos de les dones (Mies i Shiva 2014, 215). El que destaca Maria Mies és la necessitat del sistema

d'exploitar les dones com a mestresses de casa per tal d'assolir un creixement i un benefici il·limitats. A més, afirma que els Estats moderns, a la pràctica són eines per afavorir la colonització dels pobles, de les dones i de la naturalesa, ja que es posicionen al servei del capital (Mies i Shiva 2014, 216).

En el pensament de Mies, com que el capitalisme es nodreix tant de les colònies com de les dones, per tal de mantenir aquesta parasitària relació d'exploació, requereix de la militarització dels Estats. Conseqüentment, augmenta la violència, vinculada a la virilitat i a allò masculí, i s'empra envers les dones i els pobles colonitzats, per tal de controlar-ne el domini. Això és degut a que per mantenir els Estats moderns, es redacten unes polítiques d'igualtat que, contradictòriament, de facto són inviables i impracticables dins del sistema (Mies i Shiva 2014, 217-219). Dit d'una altra manera, si necessàriament es requereix l'existència d'una desigualtat per mantenir el sistema, per moltes lleis que es redactin sobre igualtat, no es podran realitzar a la pràctica. En paraules de Maria Mies, "sin la explotación pasada y presente del Sur colonizado, no se pueden mantener los inmoderados niveles de vida de los países ricos del Norte" (Mies i Shiva 2014, 400)

Mies, de la mateixa manera que Shiva, aposta per una economia de subsistència, que no es basi en els càlculs de costos i beneficis. Mies considera que "la sostenibilidad ecológica, la independencia y la anteposición de las necesidades de mujeres, niños y niñas no se pueden mantener en unidades económicas enormes" (Mies i Shiva 2014, 407). Per tant, es tracta d'un model econòmic basat en unitats molt més reduïdes i descentralitzades que ajustin les necessitats de producció i amb les necessitats de consum. Aquestes permetrien la participació de més persones en la presa de decisions productives, així com la cooperació i l'ajuda mútua entre diferents comunitats, afavorint també la seva independència i la seva autonomia (Mies i Shiva 2014, 407-408).

Aquesta teoria econòmica en què es basa la filosofia ecofeminista de Maria Mies, segons ens exposa, permetria la creació de societats justes que no es basin en el patriarcat i en una explotació de recursos, naturalesa i persones. Una model econòmic i una forma d'entendre la vida que siguin ecològicament responsables amb tots els éssers que habitem el planeta així com amb les generacions futures (Mies i Shiva 2014, 465). El treball domèstic o reproductiu, que no suposa cap benefici a nivell econòmic, es el que realment sosté el treball productiu. En altres paraules, que "el trabajo de

subsistencia en cuanto trabajo que crea vida y la mantiene era y sigue siendo una condición previa necesaria para la supervivencia en todas estas relaciones de producción” (Mies i Shiva 2014, 466). Per tant, una economia de subsistència justa ha d’incloure una perspectiva de gènere i anticolonialista que reconegui el valor i el volum de feina per a la vida que realitzen les dones, a nivell intern, i els pobles colonitzats, a nivell extern.

D’altra banda, Maria Mies realitza una crítica a l’anomenat capitalisme verd basat en polítiques de desenvolupament sostenible. El capitalisme verd suposa l’aplicació de mesures ecològiques enfocades a reduir l’impacte en el medi ambient. No obstant, implica el manteniment del propi sistema econòmic capitalista, basat en l’explotació i la colonització i el consum desmesurat. Per tant, es tracta d’una proposta contradictòria, ja que manté la percepció d’un planeta amb recursos il·limitats que poden alimentar aquest consum exagerat a termini indefinit (Mies i Shiva 2014, 399).

Aquesta pensadora, doncs, considera que l’arrel del problema és el capitalisme i el patriarcat que duen a les polítiques de “mal desenvolupament”. Així, la solució de la crisi actual passa per decreïxer les economies globals enfocades al consumisme salvatge i virar cap a economies on la producció s’enfoqui a la pròpia comunitat i no vagi dirigida a l’exportació d’un mercat global sense rostre (Mies i Shiva 2014, 469-471).

Així mateix, Maria Mies treballa les tecnologies reproductives i creu que s’ha de considerar “el potencial destructivo de la biotecnología” (Mies i Shiva 2014, 289). Analitza el desenvolupament científic i tecnològic des de la imbricació amb el capitalisme i argumenta que els avenços es realitzen per a poder permetre el creixement i l’acumulació de capital. De la mateixa manera, les tecnologies reproductives actuen en benefici del capitalisme sota promeses com ajudar a les parelles a tenir fills. Ara bé, les mateixes relacions de dominació i de poder s’integren en aquestes tecnologies, la qual cosa provoca que “el desarrollo de las tecnologías de reproducción no responda a una necesidad de las mujeres, sino al hecho de que el capital y la ciencia necesitan a las mujeres para seguir manteniendo su modelo de crecimiento y de progreso” (Mies i Shiva 2014, 290-292).

Finalment, Mies considera que el desenvolupament ha desembocat en una situació de trencament i desvinculació dels éssers humans respecte la naturalesa. D’aqueta

manera, concep la natura com a mare generadora de vida, vinculada a la capacitat reproductiva de les dones, en contraposició al pare guerra, que ha basat la cultura en la violència, el saqueig i la destrucció. Proposa que “la única forma de salvar la vida en la Tierra es detener la guerra contra la naturaleza y crear una civilización totalmente nueva, basada en el amor y el respeto por Madre Naturaleza” (Mies 20, 202).

4.3. Alicia Puleo

Alicia Puleo proposa una teoria filosòfica ecofeminista crítica o il·lustrada basada en la racionalitat i es posiciona en favor d’una filosofia ecofeminista que advoqui per la igualtat, la sostenibilitat, la llibertat i l’autonomia. El seu pensament es distancia d’altres propostes i evita caure en essencialismes i espiritualismes. Realitza una crítica a la construcció androcèntrica de les identitats sexe-gènere, i al marc teòric que les sustenta a partir de l’agressió a la natura. Proposa estendre i universalitzar les cures, per tal d’evitar que recaiguin sobre les dones. Defensa, també, l’interculturalisme i els pactes d’ajuda mútua entre diferents moviments i activismes socials.

Aquesta autora entén la Il·lustració com un procés de pensament crític que ha d’abastar fins i tot la pròpia crítica als hàbits construïts avui dia i que ens duen a una situació d’autodestrucció respecte el planeta. El feminisme i l’ecologisme són reivindicacions que deriven dels valors il·lustrats d’igualtat i llibertat. No obstant, considera Puleo que moltes de les teories de la filosofia ecofeminista han realitzat una crítica absoluta de la Modernitat i han proposat el reencantament, la mitificació de la terra i el món natural (Puleo 2008, 44-45).

Puleo estableix que el vincle entre feminisme i ecologisme és clar, ambdues filosofies treballen per millorar la qualitat de vida de les persones i per desjerarquitzar les societats actuals (Puleo 2009). Reivindica l’autonomia i la igualtat de les dones, treballant així les qüestions dels drets sexuals i reproductius; és a dir, defensa l’autodeterminació sobre el propi cos. Conseqüentment, denuncia posicions ecofeministes essencialistes que mitifiquen la maternitat i el vincle entre les dones i la vida natural, ja que poden caure en posicions opressives respecte aquesta autonomia. L’autora argumenta que “reivindicar la igualdad y la autonomía implica, asimismo,

promover los derechos sexuales y reproductivos [...] un ecofeminismo ilustrado defenderá la libre determinación sobre el propio cuerpo” (Puleo 2008, 50).

Pel que fa a la concepció de la tecnologia, l'autora aposta per una revisió crítica dels avenços tecnològics. La seva postura se situa entremig de la tecnolatria, la idealització i el culte exagerat de la tecnologia, i la tecnofòbia, el rebuig als avenços tecnològics i la crítica en la seva totalitat; i defensa el principi de precaució. Aquest principi proposa l'adopció d'una actitud prudent enfront avenços científics i tecnològics dels quals se'n desconeix els possibles efectes nocius sobre la salut humana i la salut de la terra. Si bé és cert que la tecnologia ha tingut una major incidència en alguns problemes de salut pel que fa als cossos de les dones, també obre un ventall de possibilitats per afavorir l'autonomia de les dones i la circulació d'informació. Hi ha moltes tecnologies diverses, el que ens cal és fer-ne crítica de l'excés de destrucció i la instrumentalització que se'n fa d'aquestes per evitar caure en la proposta de tornar a societats pre-industrials (Puleo 2022, 420-422).

D'altra banda, una de les propostes més fortes del seu pensament és la universalització de les cures. Exposa que històricament s'han construït dues identitats de gènere al voltant de valors diferenciats de manera que els valors de les cures han estat associats a les dones i la feminitat. Ara bé, en les societats modernes, malgrat els darrers anys les dones han assumit característiques tradicionalment masculines com és el cas de l'accés al treball assalariat, els homes no han assumit els treballs d'àmbit domèstic i associats a les cures en la mateixa mesura. Per tal d'assolir societats més justes i ecològiques s'han d'universalitzar les cures i realitzar un repartiment equitatiu d'aquestes feines. A més, destaca la importància de valorar aquestes feines, ja que a la pràctica, són les que mantenen tota l'activitat productiva i assalariada d'àmbit públic. Finalment, una revalorització i, per tant, un nou enfocament per l'ètica de les cures permetria resignificar valors com l'empatia i encaminar-nos a una superació del dualisme raó-emoció, en què s'ha fonamentat gran part de la cosmovisió que es nodreix del domini a les dones i a la natura (Puleo 2022, 423-425).

És important també, dins la seva teoria, la perspectiva d'interculturalitat i la proposta dels pactes d'ajuda mútua. En primer lloc, defensa la interculturalitat per sobre la multiculturalitat degut a que aquest segon corrent defensa la comunitat per sobre de l'individu i conseqüentment promou “la fascinación por pueblos que no han participado

en el proceso de desarrollo de la Modernidad, la cual, como sabemos, tiene el rostro jánico de los derechos individuales y de la destrucción medioambiental” (Puleo 2022, 429). És fàcil, doncs, caure en un relativisme cultural que impedeixi la crítica a cultures que, malgrat siguin més respectuoses amb el medi ambient, en d’altres aspectes promoguin, per exemple, l’opressió de les dones. Alicia Puleo ens proposa “aprender de culturas sostenibles como oportuno correctivo a nuestra civilización suicida, pero tendremos que hacerlo tratando de no caer en una admiración beata de lo ajeno” (Puleo 2022, 430).

Finalment, establir vincles i teixit entre moviments socials és necessari per a poder crear xarxes de resistència i virar cap a economies més sostenibles. Els pactes d’ajuda mútua tal i com els proposa l’autora permetrien i ajudarien:

“a movimientos y a personas de diferentes concepciones pero objetivos similares a avanzar hacia otro mundo posible, un mundo de justicia y paz en el que no imaginemos ser los únicos protagonistas, sino, de manera más humilde, realista y gozosa, reconozcamos que, junto a los animales no humanos, somos parte de la inmensa red de la vida” (Puleo 2019, 153).

5. Comparació de les tres propostes filosòfiques

Un cop exposades les teories filosòfiques ecofeministes de Vandana Shiva, Maria Mies i Alicia Puleo em proposo realitzar una comparació entre els tres pensaments. Les tres autores ofereixen unes teories molt sòlides emmarcades dins de la filosofia ecofeminista. No obstant, presenten certes similituds i diferències en les seves perspectives alhora de parlar sobre les diferents problemàtiques tractades. Pel que fa a les diferències, destaco la concepció de cada autora sobre el racionalisme i el progrés, el tema i la problemàtica central a partir de la qual tracen el seu discurs, i la concepció del vincle dona-natura. D’altra banda, pel que fa als punts en comú, resalto la revaloració dels treballs domèstics i dels valors relacionats amb les cures, la necessitat de virar cap a models econòmics més sostenibles i les propostes basades en reteixir els vincles destruïts per l’individualisme capitalista, i en la solidaritat i l’ajuda mútua.

En primer lloc, tal i com hem vist, Vandana Shiva concep el “mal desenvolupament” derivat del progrés occidental com la causa de la pobresa i l’opressió de les dones, sobretot del tercer món, i de la naturalesa. Maria Mies, se situa en un punt similar però atribueix aquestes opressions, per part del sistema capitalista, a la necessitat intrínseca d’aquest del patriarcat i del colonialisme per existir. Per contra, Alicia Puleo rescata alguns dels valors il·lustrats propis de la modernitat com l’autonomia i la llibertat de les dones. No concep el progrés com inherentment perjudicial, sinó proposa que els seus efectes nocius rauen en la seva aplicació il·limitada i jerarquitzada a partir de la masculinitat i la racionalitat acrítica.

Alicia Puleo parteix de la reivindicació d’una relectura crítica de la Il·lustració perquè en ella hi trobem les bases que han permès el sorgiment dels moviments feministes i en defensa dels drets de les dones. Em situo en la seva línia en aquesta reivindicació de l’autonomia i la llibertat de les dones, ja que ens permet posar sobre la taula les relacions de poder i de dominació que han impedit assolir uns drets igualitaris reals. Maria Mies, a *Ecofeminismo, teoría, crítica y perspectivas* considera una utopia l’assoliment de la dona autònoma i independent, ja que no concep aquesta perspectiva com a quelcom universalitzable. Així doncs, considera la importància d’aquesta qüestió en les dones europees dels països rics industrialitzats, però declara que aquesta independència en els països del sud global perd significat perquè moltes de les dones depenen de la comunitat com a xarxa de suport i forma de vida.

D’altra banda, Vandana Shiva, en considerar la Il·lustració com l’arrel del racionalisme i la raó instrumental que ha portat al “mal desenvolupament” dels països del sud i al progrés dels països rics, en fa una crítica radical. Malgrat la perspectiva de rebuig total dels conceptes il·lustrats és perillosa per la conservació dels drets de les dones, considero important la perspectiva de desigualtat global que aporta Vandana Shiva. Una perspectiva que mostra com els països del Sud viuen dins d’un empobriment constant degut a les polítiques de desenvolupament imposades per poder mantenir els països rics industrialitzats i el seu estil de vida.

Aquestes perspectives van molt enllaçades amb la concepció de la ciència que presenta cadascuna. Vandana Shiva i Maria Mies conceben la ciència i la tecnologia com a part del progrés i del “mal desenvolupament”. Per tant, conceben els avenços científics i tecnològics com a part inherent del domini que exerceix el patriarcat sobre

les dones i la naturalesa a través d'una cosmovisió occidental androcèntrica i antropocèntrica. Alicia Puleo en fa una crítica destacable ja que una crítica radical a la ciència impedeix copsar aquells avenços que han pogut tenir un impacte positiu en les lluites per la justícia eco-social. D'aquesta manera considera encertadament que la ciència ha de ser revisada críticament i aplicada en funció d'una anàlisi previ sobre els beneficis o els perjudicis que pugui tenir tant en la salut de la població com dels ecosistemes. Apostar per una concepció més aviat tecnòfoba, com és el cas de Maria Mies i Vandana Shiva, pot dur a una glorificació d'un passat pre-industrial que presenta també aspectes negatius quant als drets de les dones. A més, duu a oblidar els aspectes positius que ens ha aportat la tecnologia en moltes ocasions, com per exemple el fet que ha permès la comunicació en molts moviments socials.

Per acabar de parlar de les diferències que presenten aquestes tres perspectives, difereixen en el lligam que estableixen entre les dones i la natura. Vandana Shiva presenta un cert grau d'espiritualisme i considera el principi femení com a regeneratiu de la vida a la terra. A més, exposa que una de les condicions que ha permès el “mal desenvolupament” ha estat la masculinització de la Mare Terra (Mies i Shiva 2014, 197). D'aquesta manera, considera que la masculinització de la mare Terra suposa que “la fuerza y el poder están ahora definidos en función de la identidad militarista masculina, mientras que la tolerancia de la diversidad se tacha de afeminada y débil” (Mies i Shiva 2014, 201). Associa així els dualismes a la concepció del domini sobre la terra. Maria Mies, s'alinea amb aquesta perspectiva de Shiva i ens explica com el trencament dels vincles amb la naturalesa permeten al progrés, l'exploració i el domini per obtenir-ne un benefici capital. Ambdues presenten una concepció de la Terra com a mare generadora de vida, vinculen el món natural amb les dones i la seva capacitat de donar vida.

En contraposició, Alicia Puleo apunta que aquestes concepcions són perillosament essencialistes i idealitzen la situació de les dones i les societats preindustrials, així com també la maternitat. Per tant, concep els vincles entre les dones i la naturalesa com a quelcom construït i emmarcat dins els dualismes. Afegeix la importància d'evitar, en qualsevol cas, que el pes de la problemàtica climàtica recaigui sobre les dones degut a aquesta vinculació dona-natura. És a dir, en vincular, essencialment, les dones a la naturalesa i atribuir les feines relacionades amb el treball reproductiu i la subsistència, és fàcil concebre les dones com les “salvadores”, les “responsables” de revertir la

situació actual i proposar nous models de vida. A més, la perspectiva de Vandana Shiva i Maria Mies sobre la maternitat, resulta fins i tot contradictòria amb les expectatives de llibertat i d'autonomia en la capacitat reproductiva de les dones. Considero important doncs, desvincular la dona de la naturalesa com a quelcom essencialista i advocar per perspectives que s'alineïn amb l'autodeterminació de les dones i la llibertat sexual i reproductiva. Així, en el context de crisi actual, es podrà garantir una transició ecològica més justa per les dones i els infants.

D'altra banda, i atenent als punts en comú que comparteixen totes tres autores, crec que és cabdal la importància que atorguen a les cures i els valors associats a aquestes. Les tres perspectives consideren que el treball reproductiu tradicionalment ha estat atribuït a les dones. Unes tasques que, a més, resulten el suport de tota l'estructura i el treball productiu i remunerat dins el sistema capitalista. Per tant, propugnen una revalorització de les cures, estendre-les i universalitzar-les per tal d'arribar a societats més justes i poder desfer els dualismes que impregnen el sistema sexe-gènere. Considero important aquest punt ja que mantenir els treballs de subsistència i les relacions de cura que tenim en els nostres entorns ha de ser cosa de totes les persones, sense atendre a raons de gènere, raça, classe, etc.. Aquest, de fet, pot ser un bon punt de partida per virar cap a societats més igualitàries i menys jeràrquiques, on tant el treball reproductiu, enfocat a la subsistència i generalment no remunerat; com el treball productiu, enfocat a l'economia i l'àmbit públic i remunerat; adquireixin el mateix valor i la mateixa importància.

A més a més, totes tres autores cerquen i opten per economies sostenibles i justes tot i que amb matisos certament diferents. Coincideixen, de forma encertada, que el sistema i l'economia actual estan causant la destrucció de la biosfera, així com la situació de caos climàtic, i és insostenible a nivell global. Les tres exposen com la necessitat, per part del sistema capitalista i el mode de vida actual – sobretot dels països rics industrialitzats –, d'un creixement constant i il·limitat acaba extingint els recursos disponibles del planeta i generant unes condicions de vida realment molt desfavorables. D'aquesta manera, pensen que cal frenar aquest consum desmesurat propi del neoliberalisme salvatge actual i promouen alternatives responsables i conscients amb la situació ambiental, com per exemple, la defensa d'una agricultura local. Aquesta perspectiva, a més, està enfocada a la subsistència i al manteniment de la vida al planeta.

Finalment, presenten unes teories basades en la recuperació d'un teixit social que permeti l'ajuda mútua, l'ètica de les cures i la solidaritat. Treballen propostes que permeten recuperar els vincles que el capitalisme ha destruït en nom del progrés, i que ens són necessaris per poder entendre l'interdependència i l'ecodependència entre tots els éssers que habitem la terra. Consideren imprescindible establir relacions entre diferents moviments socials, comunitats, persones, associacions, entre d'altres, ja que són una solució eficaç per intercanviar coneixements i pràctiques de resistència enfront uns mecanismes capitalistes que cada dia troben noves formes d'opressió i d'explotació. Considero important aquesta perspectiva en les propostes filosòfiques ecofeministes de recuperació d'aquests vincles ja que "la col·laboració, la cooperació, el suport mutu, les resistències, l'hospitalitat, l'aprenentatge... són pràctiques socials i polítiques que no poden partir del grup tancat, sinó que obren i inventen els sentits possibles de la vida en comú" (Garcés 2022, 11).

6. Conclusions

Tal i com hem vist, les propostes filosòfiques ecofeministes són plurals i presenten matisos diferents entre elles. No obstant, rere l'anàlisi realitzat es pot concloure que són rellevants per atendre les necessitats d'una crisi ecològica i social que requereix de mesures immediates, que requereix "un cambio de mentalidad; (ya que) las personas se sienten indefensas, el cambio climático es un fenómeno demasiado grande y sentimos que no podemos hacer nada al respecto" (Shiva 2022, 173-174). La filosofia ecofeminista té la capacitat de permetre aquest canvi de paradigma a través de la reivindicació i la crítica als dualismes que han permès la lògica de la dominació.

Establir societats més justes passa per aquest canvi en la concepció de la vida, del treball de les dones, de la relació amb la naturalesa i del tipus de societats que estem construint. Com bé hem vist que ens exposa Shiva, "una sociedad que hace que las mujeres sean prescindibles en la economía hace que sean prescindibles en sus vidas" (Shiva 2022, 164). Aquesta és la societat que tenim actualment, que prescindeix dels vincles i ens aboca al consumisme constant per tal de resoldre necessitats generades pel mateix sistema; una societat que ens aboca a la productivitat i no atén els processos

regeneratius dels cossos ni de la terra. En canvi, “la economía real, la auténtica economía, es la que beneficia a la Tierra, a las mujeres y a los niños, la que crea bienestar a lo largo de toda la cadena alimentaria” (Shiva 2022, 170).

La filosofia ecofeminista ofereix una perspectiva holística de la situació actual tot analitzant amb molta complexitat la interdependència que existeix entre tots els éssers vius i no vius que habiten el planeta. L'autora Donna Haraway reflecteix molt bé aquesta qüestió de la interdependència i ens diu que “Nada está conectado a todo, todo está conectado a algo” (Haraway 2019, 61). Tots els éssers vius humans i no humans ens trobem immersos en una xarxa de vincles i relacions a la qual estem lligats d'alguna forma i de la qual depenem per dur una vida de qualitat. D'altra banda, Yayo Herrero, també emmarcada dins el pensament filosòfic ecofeminista, ho exposa amb altres paraules i diu que “L'ecologia ens va ensenyar que tot allò viu i tot allò inert està interconnectat, que la biosfera crea i manté les seves pròpies condicions d'existència a través de cicles i d'una densíssima i complexa xarxa de relacions” (Herrero 2023, 53).

És important destacar que algunes de les propostes ecofeministes, com bé mostra Alicia Puleo, poden caure en essencialismes sobre la feminitat, la maternitat i el vincle d'aquestes amb les dones. Per tant, cal revisar críticament els moviments ecologistes i les propostes per tal d'evitar caure en una mitificació de la naturalesa i del passat pre-industrial (Puleo 2022, 326-341). Crec important aquest punt per evitar la defensa de posicions que, malgrat intentin donar una resposta establint i recuperant uns vincles que s'han perdut al llarg del temps degut a les mesures neoliberals, a la pràctica no resultin tant essencialistes i entrin en contradicció amb el dret a l'autodeterminació, la llibertat, l'autonomia i la independència, sobretot pel que fa a les dones.

La proposta filosòfica ecofeminista recupera la consciència de la immersió dels éssers humans en el conjunt de la biosfera i els ecosistemes. Dit d'una altra manera, recorda la dependència que tenim respecte la naturalesa per tal de viure dignament i fa crítica a la construcció moderna occidental d'aquest pensament desvinculat d'ella. No podem existir sense els éssers vius i no vius, avui dia depenem directament de molts recursos que estem esgotat o destruint. Tal i com he argumentat al llarg del treball, aquesta filosofia treballa també aquestes qüestions plantejant uns marcs conceptuals i uns contextos que siguin més responsables amb la crisi i que pensin escenaris més sostenibles per assegurar un món el més just possible a nivell ecològic i social en el present i en el futur. Alicia Puleo ja exposa aquesta necessitat de “una ética y una praxis

política ecofeministas a la altura de nuestro presente y abierta a un futuro postandroantropocéntrico” (Puleo 2019, 154).

Considero important destacar el vincle entre teoria i praxis que presenten aquestes teories. Moltes de les autores vinculades a aquest moviment per la defensa d’una justícia climàtica són també activistes de renom involucrades i compromeses en diferents projectes pràctics, com és el cas de les tres autores comparades al capítol cinc i sis. En aquest punt, són importants les paraules de Marina Garcés sobre la implicació i el context en què s’inscriuen les nostres vides actualment:

“Ho hem escrit repetides vegades: el nostre món és avui un món en guerra, un sistema en crisi i un planeta al caire de la destrucció. És aquí on cal aprendre a estar sense claudicar, és aquí on cal enfonsar-se i aprendre de nou a respirar” (Garcés 2022, 166).

El pensament ecofeminista, com bé hem vist al llarg del treball, té aquesta capacitat de no rendir-se, de responsabilitzar-nos del món en què vivim i de repensar futurs possibles. Aporta una perspectiva responsable amb el present i amb les generacions futures i permet la resistència enfront un sistema que és capaç de colonitzar i d’explotar constantment nous indrets, comunitats i espais. Necessitem aquesta filosofia per afavorir l’autonomia i la llibertat de les dones i permetre la sostenibilitat de la societat, així com també permetre al conjunt de la humanitat i de la naturalesa gaudir d’una vida digna.

Finalment, podem concloure que es tracta d’una concepció filosòfica que s’acosta a la realitat des de les cures i el reconeixement de la vulnerabilitat que ens envolta. Per tant, confereix la capacitat de cuidar els ecosistemes i les relacions que ens connecten els uns als altres així com també la capacitat de superar els dualismes i d’universalitzar aquestes tasques al conjunt de la població i no només a les dones. Considero important la proposta ecofeminista per tractar el context en què ens trobem avui dia i per indagar i aportar respostes que ens permetin revertir la situació i realitzar una transició ecològica que sigui el més justa possible per a tothom, incloent-hi els éssers vius no humans. Recupero, per acabar, les paraules d’Alicia Puleo: “La construcción de un mundo sostenible es el único camino hacia un futuro digno de ser vivido [...]. Tenemos una larga lucha por delante porque el ecofeminismo es razón y pasión para que otro mundo sea posible” (Puleo 2022, 434-435).

Referències bibliogràfiques

Agència Catalana de l'Aigua. 2024. "Estat dels embassaments de conques internes de capacitat superior a 2hm² a 25/05/2024" dades facilitades per la Confederació Hidrogràfica de l'Ebre.

https://info.aca.gencat.cat/ca/aca/informacio/informesdwh/dades_embassaments_ca.pdf

Cruz Roche, Ignacio i Jaime Romero de la Fuente. 2023. "El incremento de los precios de los alimentos y los márgenes de la distribución minorista". *Distribución y consumo: Mercasa*, Vol. 1:49-59.

https://www.mercasa.es/wp-content/uploads/2023/04/YDRAY-06-Mercasa_El-incremento-de-los-precios-de-los-alimentos-1.pdf

Beauvoir, Simone. 2020. *El segundo sexo*. Traduit per Alicia Martorell. Madrid: Ediciones Cátedra.

Botticci, Chiara. 2021. *Manifiesto Anarcafeminista*. Espanya: Ned Ediciones.

Garcés, Marina. 2022. *Un món comú*. Traduit per Oriol Valls i Fornells. Manresa: Tigre de Paper Edicions.

Gilligan, Carol. 2013. "La resistencia a la injusticia: una ética feminista del cuidado" A *La ética del cuidado*. 42-67. Barcelona: Cuadernos de la Fundació Víctor Grífols i Lucas.

https://www.revistaseden.org/boletin/files/6964_etica_del_cuidado_2013.pdf

Gowdy, John. 2020. "Nuestro futuro cazador-recolector: cambio climático, agricultura y descivilización". *15/15\15 Revista para una nueva civilización*. Traduit per Moisès Casado. 20 de febrer de 2020.

<https://www.15-15-15.org/webzine/2020/02/20/nuestro-futuro-cazador-recolector-cambio-climatico-agricultura-y-descivilizacion/>

IPCC. 2023. *Climate Change 2023: Synthesis Report*. Contribución de los Grupos de Trabajo I, II y III al Sexto Informe de Evaluación del IPCC. Ginebra, Suiza: IPCC.

https://www.ipcc.ch/report/ar6/syr/downloads/report/IPCC_AR6_SYR_SPM.pdf

Haraway, Donna. 2019. *Seguir con el problema. Generar parentesco en el Chthuluceno*. Traduït per Helen Torres. Bilbao: Consonni.

Herrero, Yayo. 2015. “Apuntes introductorios sobre el Ecofeminismo”. *Centro de Documentacion Hegoa*, 43: 1-12.

<https://addi.ehu.es/handle/10810/21024>

Herrero, Yayo. 2023. *Absències i pèrdues*. Traduït per David Fernàndez. Arteos: Sembra Llibres.

Hinry, Margot. 2022. “El cambio climático en acción: las olas de calor récord en India y Pakistán”. *National Geographic*, 17 de maig de 2022.

<https://www.nationalgeographic.es/medio-ambiente/2022/05/el-cambio-climatico-en-accion-las-olas-de-calor-record-en-india-y-pakistan>

Latour, Bruno. 2023. *Habitar la Tierra: conversaciones con Nicolas Truong*. Traduït per Emilio Manzano. Barcelona: Arcadia.

Lenton, Timothy, Chi Xu i Jesse F. Abrams. 2023. “Quantifying the human cost of global warming”. *Nature Sustainability*. Vol. 6. 22 de maig de 2023: 1237-1247.

<https://doi.org/10.1038/s41893-023-01132-6>

Mies, Maria i Vandana Shiva. 2014. *Ecofeminismo*. Barcelona: Icaria editorial.

Mies, Maria. 2022. “Madre Tierra”. A *Por qué las mujeres salvarán el planeta* editat per Marta Castell i Maria Murillo, 194-202. Barcelona: Rayo Verde Editorial.

Naciones Unidas, 2015. *Acuerdo de París*. París, 12 de desembre de 2015.

https://unfccc.int/sites/default/files/spanish_paris_agreement.pdf

Plumwood, Val. 2003. *Feminism and the Mastery of Nature*. 19-40. New York: Routledge.

Piñeiros, María Laura i Fabricio Astudillo. 2022. “Una mirada a la sequía en América del Sur”. *Unión Internacional para la Conservación de la Naturaleza (UICN)*. 17 de juny de 2022.

<https://www.iucn.org/es/news/south-america/202206/una-mirada-a-la-sequia-en-america-del-sur>

Puleo, Alicia. 2007. “¿Qué es el ecofeminismo?” *Crítica*, núm. 941 (gener): 50-53.

Puleo, Alicia. 2008. “Libertad, igualdad, sostenibilidad. Por un ecofeminismo ilustrado”. *Revista de Filosofía Moral i Política*, núm. 38 (juny): 39-59.

Puleo, Alicia. 2009. “Entrevista a Alicia Puleo: claves del ecofeminismo”. Entrevista de Elena Duque. *Mujeres en Red: el periódico feminista*. Febrer de 2009.

<https://www.mujiresenred.net/spip.php?article1714>

Puleo, Alicia. 2019. *Claves ecofeministas. Para rebeldes que aman a la Tierra y a los animales*. Madrid: Plaza y Valdés Editores.

Puleo, Alicia. 2022. *Ecofeminismo: para otro mundo posible*. Madrid: Ediciones Cátedra.

Riechmann, Jorge. 2012. *Interdependientes y ecodpendientes: Ensayos desde la ética ecológica (y hacia ella)*. Canoves i Samalus: Editorial Proteus.

Rivera, Silvia. 2018. *Un mundo ch'ixi es posible*. Buenos Aires: Tinta Limón.

Schmidt, Gavin. 2024. “Climate models can't explain 2'23's huge heat anomaly – we could be in uncharted territory”. *Nature* vol. 627, 21 de març de 2024: 467.

<https://doi.org/10.1038/d41586-024-00816-z>

Shiva, Vandana. 1995. *Abrazar la vida. Mujer, ecología y supervivencia*. Madrid: Horas y horas.

Shiva, Vandana. 2022. “La estrecha relación entre el empoderamiento de las mujeres y la sostenibilidad”. A *Por qué las mujeres salvarán el planeta* editat per Marta Castell i Maria Murillo, 164-193. Barcelona: Rayo Verde Editorial.

Sostenible. 2023. “Catalunya pateix la pitjor sequera de la historia”. *Diputació de Barcelona*. Publicat el 16 de novembre de 2023.

<https://www.sostenible.cat/noticia/catalunya-pateix-la-pitjor-sequera-de-la-historia>

Tafalla, Marta. “Me preocupa que no seamos capaces de reaccionar, que tengamos una situación muy grave y que sea demasiado tarde”. Entrevista de Azahara Palomeque. *La marea.com*, 14 de Noviembre de 2022.

<https://www.lamarea.com/2022/11/14/marta-tafalla-entrevista/>

Tapia, Georgina Aimé. 2017. “El ecofeminismo crítico de Alicia Puleo: tejiendo el hilo de la «Nueva Ariadna»” *Revista Investigaciones feministas* 8 (1): 267-282, abril 2017.

https://www.researchgate.net/publication/318025059_El_ecofeminismo_critico_de_Alicia_Puleo_tejendo_el_hilo_de_la_Nueva_Ariadna

Velasco Sesma, Angélica. 2010. “Petra Kelly: cuando el pacifismo es ecofeminista”. *Ecopolítica*. 4 de juliol de 2010.

<https://ecopolitica.org/petra-kelly-cuando-el-pacifismo-es-ecofeminista/>

Warren, Karen. 2004. “El poder y la promesa del feminismo ecológico”. En *Naturaleza y Valor. Una aproximación a la ética ambiental*. Editat per Margarita M. Valdés, 233-261. Ciudad de México: Fondo de Cultura Económica.

Women and Life on Earth. 2006. “The Women’s Pentagon Action: «no more amazing inventions for death»”. Consultada el 16 de maig de 2024.

<http://www.wloe.org/WLOE-en/background/wpastatem.html>

WWF. 2020. *Living planet report 2020*. Suïssa: Almond, R.E.A., Grooten M. and Petersen, T.